

СЎЗ САНЪАТИ
ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ
4 ЖИЛД, 3 СОН

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ИСКУССТВО СЛОВА
ТОМ 4, НОМЕР 3

INTERNATIONAL JOURNAL
OF WORD ART
VOLUME 4, ISSUE 3

Бош муҳаррир:

Холбеков Муҳаммаджон

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Бош муҳаррир ўринбосари:

Тўхтасинов Илҳом

ф.ф.д., доцент (Ўзбекистон)

Таҳрир хайъати:

Назаров Бахтиёр

академик. (Ўзбекистон)

Якуб Умарўгли

ф.ф.д., профессор (Туркия)

Алмаз Улви Биннатова

ф.ф.д., профессор (Озарбайжон)

Бокиева Гуландом

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Миннуллин Ким

ф.ф.д., профессор (Татаристон)

Махмудов Низомиддин

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Керимов Исмаил

ф.ф.д., профессор (Россия)

Жўраев Маматкул

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Куренов Рахиммамед

к.ф.н. (Туркменистон)

Кристофер Жеймс Форт

Мичиган университети (АҚШ)

Умархўжаев Мухтор

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Мирзаев Ибодулло

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Болтабоев Ҳамидулла

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Дўстмухаммедов Хуршид

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Лиходзиевский А.С.

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Сиддикова Ирода

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Шиукашвили Тамар

ф.ф.д. (Грузия)

Юсупов Ойбек

масъул котиб, доцент (Ўзбекистон)

Главный редактор:

Холбеков Муҳаммаджон

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Заместитель главного редактора:

Тухтасинов Илҳом

к.ф.н., доцент (Ўзбекистон)

Редакционная коллегия:

Назаров Бахтиёр

академик. (Ўзбекистон)

Якуб Умар оглы

д.ф.н., профессор (Туркия)

Алмаз Улви Биннатова

д.ф.н., профессор (Азербайжан)

Бакиева Гуландом

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Миннуллин Ким

д.ф.н., профессор (Татарстан)

Махмудов Низомиддин

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Керимов Исмаил

д.ф.н., профессор (Россия)

Джураев Маматкул

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Куренов Рахыммамед

к.ф.н. (Туркменистон)

Кристофер Джеймс Форт

Университет Мичигана (США)

Умархаджаев Мухтар

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Мирзаев Ибодулло

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Балтабаев Ҳамидулла

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Дустмухаммедов Хуршид

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Лиходзиевский А.С.

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Сиддикова Ирода

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Шиукашвили Тамар

д.ф.н. (Грузия)

Юсупов Ойбек

отв. секретарь, доцент (Ўзбекистон)

Editor in Chief:

Kholbekov Muhammadjan

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Deputy Chief Editor

Tuhtasinov Ilhom

Ph.D. Ass. Prof. (Uzbekistan)

Editorial Board:

Bakhtiyor Nazarov

academician. (Uzbekistan)

Yakub Umarogli

Doc. of philol. scien., prof. (Turkey)

Almaz Ulvi Binnatova

Doc. of philol. scien., prof. (Azerbaijan)

Bakieva Gulandom

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Minnulin Kim

Doc. of philol. scien., prof. (Tatarstan)

Mahmudov Nizomiddin

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Kerimov Ismail

Doc. of philol. scien., prof. (Russia)

Juraev Mamatkul

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Kurenov Rakhimmamed

Ph.D. Ass. Prof. (Turkmenistan)

Christopher James Fort

University of Michigan (USA)

Umarkhodjaev Mukhtar

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Mirzaev Ibodulla

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Boltaboev Hamidulla

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Dustmuhammedov Khurshid

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Lixodzievsky A.S.

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Siddiqova Iroda

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Shiukashvili Tamar

Doc. of philol. scien. (Georgia)

Yusupov Oybek

Ass. prof. (Uzbekistan) - Senior Secretary

МУНДАРИЖА \ СОДЕРЖАНИЕ \ CONTENT

Адабиётшунослик

29. Джурабаева Махигуль Джураевна, Бабаджанова Татьяна Балтабаевна АСПЕКТЫ РОМАНА В. НАБОКОВА "ЛОЛИТА".....	5
30. Матёкубова Тозагул Ражаповна МИЛЛИОНЛАР ҚАЛБИГА ПАЙВАНД ШЕЪРИЯТ.....	13
31. Ражабова Маърифат Бақоевна АЛИШЕР НАВОЙИНИНГ АБДУРАҲМОН ЖОМИЙГА БАҒИШЛАНГАН МАРСИЯЛАРИ.....	19
32. Камолов Ихтиёр Нигматуллаевич "САОДАТ СОҲИЛИ" ВА ТАРИХИЙ МАНБАЛАРДА БОБУР ОБРАЗИ ТАЛҚИНИ.....	27
33. Ҳасанова Барно Юсуповна АСҚАД МУХТОР ИЖОДИДА АМИР ТЕМУР ОБРАЗИНИНГ БАДИЙ ТАЛҚИНИ.....	34
34. Ахмедова Шоира Нематовна, Назарова Дилнавоз АДАБИЙ ПОРТРЕТ ЖАНРИНИНГ НАЗАРИЙ ЖИҲАТЛАРИ ХУСУСИДА.....	40
35. Очилов Озоджон Мардиевич ХИТОЙ АДАБИЁТИДА РАМЗИЙ ОБРАЗЛАР ПАЙДО БЎЛИШИНИНГ ТАРИХИЙ-МАЪНАВИЙ ИЛДИЗЛАРИ.....	50

Линводидактика

36. Hamidova Madinabonu Abduboriyevna COMMUNICATIVE SYSTEM-ACTIVITY APPROACH TO TEACHING ENGLISH.....	58
37. Yakubova Feruzakhon Askarovna, Musadjanova Gulchekhra Abdumanapovna PROBLEMS OF TEACHING RUSSIAN TO STUDENTS OF TECHNICAL UNIVERSITIES...	64

Тилшунослик

38. Satimova Dilafruz Numonjonovna DIALECTISMS AND THEIR EXPRESSIONS IN SPEECH IN ENGLISH AND UZBEK SUBSTANDARTS.....	69
39. Leyla Eshkuvatovna Holmuradova SPECIFIC POINTS CONCERNING THE FIGURATIVENESS OF LANGUAGE UNITS IN ENGLISH AND FRENCH LANGUAGES.....	75
40. Toʻrayeva Dildora Anyarovna OʻZBEK TILIDAGI SHAXSIY YOZISHMALARDA NOADABIY LEKSIK UNSURLARNING QOʻLLANISHI VA LINGVISTIK EKSPERTIZADAGI AHAMIYATI.....	80
41. Egamnazarova Durdona Shukhratillaevna PRAGMATICS OF EXPRESSIVE FORMS (Analytical view into exclamatory sentences in English).....	86

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Ражабова Маърифат Бақоевна

Бухоро давлат университети

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти

marifat.baakaeva@mail.ru

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ АБДУРАХМОН ЖОМИЙГА БАҒИШЛАНГАН МАРСИЯЛАРИ

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-3-31>

АННОТАЦИЯ

Мақолада Алишер Навоийнинг устози Абдурахмон Жомий вафотига бағишланган марсиялари таҳлил қилинади. Жумладан, улуғ шоирнинг Абдурахмон Жомий шахси, унинг фазилятлари тўғрисида қарашлари таҳлиллар орқали ёритиб берилади. Шу билан бирга шоирнинг фалсафий қарашлари, панд-насихатларининг марсиялар таркибига сингдирилганлиги шарҳлар таҳлилида кўрсатиб берилган. Таҳлил жараёнида ҳар иккала шахс ўртасидаги дўстлик, инсоний муносабат ва фазилятларга урғу берилади. Марсияда мотам маросимида хос хусусиятларнинг бадиий ифодаси, мотам маросимида оид тасвирларни беришда сўз қўллаш маҳоратига доир мулоҳазалар ўртага ташланади.

Таянч сўзлар: лирик жанри, марсия, мотам, панд-насихат, дўстлик, инсоний муносабат

Раджабова Маърифат Бақоевна

Бухарский государственный университет доцент

кафедры узбекского языка и литературы

МАРСИИ АЛИШЕРА НАВОИ, ПОСВЯЩЕННЫЕ АБДУРАХМАНУ ДЖАМИ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются биографии Алишера Навои, посвященные смерти его наставника Абдурахмана Джами. В частности, анализируются взгляды великого поэта на личность Абдурахмана Джами, его качества.

В то же время философские воззрения, увещания поэта, вложенные в содержание трагедий, показаны в обзорном анализе. В процессе анализа акцент делается на дружбе, человеческих отношениях и качествах между двумя личностями. В “Марсии” изложены соображения о словоупотреблении поэта в художественном выражении особенностей траурного обряда.

Опорные слова: лирический жанр, марсия, траур, увещание, дружба, гуманное отношение.

Rajabova Ma'rifat Baqoevna
Bukhara State University Associate Professor
of Uzbek Language and Literature

ALISHER NAVOI'S MOURNING DEDICATED TO ABDURAHMON JAMIYA

ANNOTATION

The article analyzes the lamentations of Alisher Navoi dedicated to the death of his teacher Abdurahmon Jami. At the same time, the analysis of the commentaries shows that the poet's philosophical views and teachings are embedded in the verses. The analysis emphasizes the friendship, human relationship and qualities between the two individuals. Comments are made on the poet's skill in the use of words in the artistic expression of the peculiarities of the mourning ceremony in Marsiye.

Keywords: lyric genre, mourning, exhortation, friendship, human relationship

Ўзбек мотам маросими жараёнлари билан боғлиқ тарзда ижро қилинадиган йиғи ва йўқлов кўшиқларига хос шакл, услуб, оҳангда Алишер Навоий ижодида яратилган навларни, ғазал-марсия ҳамда таркиббанд марсияларни учратиш мумкин. Жумладан, шоирнинг устози, яқин маслаҳатгўйи Абдурахмон Жомий, дўстлари Саййид Ҳасан Ардашер ва Пахлавон Муҳаммад вафотига атаб ёзган шеърлари ёзма адабиётдаги марсиянинг мумтоз намуналари дейиш мумкин.

Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомийга бағишланган марсияси “Марсияи ҳазрати Махдум” (“Махдум ҳазратлари ҳақида марсия”) деб номланган бўлиб, таркиббанд шаклида, форс тилида битилган. Ҳажми ҳар бири ўн байтлик етти банддан ташкил топган. Унда шоир устози Абдурахмон Жомийнинг ўлими муносабати билан ҳаёт ва ўлим, тирикликнинг мазмун-моҳияти, поклик ва эзгулик, боқийлик ва фанийлик ҳақидаги фалсафий фикрларини баён этган. Ҳаётнинг шафқатсизлигини, умр деганлари кўз очиб юмгунча ўтиб кетишини ёдга солган. Лекин унда халқ марсиялари ҳамда Навоийгача яратилган ёзма марсиялардаги каби мархумнинг ўлими қандай содир бўлгани, унинг сабаблари, мархум тириклигида амалга оширган ишлар тафсилоти келтирилмаган. Шоир учун Жомийнинг ўз тириклигида эзгу амаллар билан умрини мазмунли ўтказгани ва шу билан фаний дунёда боқийликка эришгани, номининг абадий сақланиб қолаётгани муҳимдир. Шунинг учун шоир ёзади:

Бир оламни бошқа бир оламга олиб бориш,

Бундайн огоҳ юк ташувчилардан бошқага раво эмас.

Бу шеър шаклига кўра, мумтоз адабиётнинг йирик ҳажмли лирик жанрларидан бири ҳисобланган таркиббандларга хос мураккаб композицион қурилишда, чегараланмаган ҳажм кенглигида, мазмунига кўра эса марсиялар каби яқин кишисидан айрилган ижодкорнинг мунгли кечинмалари, қалб изтироблари, юрак туғёнлари тасвирига асосланиб яратилган. Натижада унда таркиббанд ва марсия каби аслида алоҳида-алоҳида жанрларнинг хусусиятлари бирлашишидан таркиббанд-марсия шакли пайдо бўлган. Шу шаклда шоир тупроққа топширилган Жомийни ёдга олар экан, бундан ўртанганини сир сақлай олмайди. “Сени тупроқ кўксига хазинадек жойладилар... Сенга жаннат – гулхану тўби бир хашакдек туюлади... Карам қуёши илоҳ кўланкаси тобутинг устига соя ташлади. Агар муяссар бўлса, у ҳам тобутингни елкага олиб, куйган мен каби мазоргача ҳамроҳ бўлар эди” деб ёзади.

Айтилишича, Алишер Навоий ҳар доим Жомийни “Нуран махдум” дея эъзозлаган. Шунинг учун унинг ўлими муносабати билан “Машғал ўчиб, қиёмат кунигача кеча қоронғи қолгани”ни таъкидлайди. “Жаҳон покларининг бошлиғи эдинг, шунинг учун ҳам пок тангри Пок яратди сению, яна пок олиб кетди сени” дея, Ҳазрат Жомийга насиб этган нурафшон умрни мадҳ этади.

Халқ йиғи-йўқловларидаги каби Навоий ҳам мархум Жомий руҳи покига олқиш айтиб, унинг абадий уйқусига хотиржамлик тилайди. Устози руҳидан мадад сўрайди:

Иззат ва ноз ҳарамида то абад жилва қилгайсан.

Нурларга тўла руҳингдан мадад етказгайсан....

“Қиёматгача сурат билан маъно шоҳ бўлгай, Омин”.

Алишер Навоий “Хамсат ул-мутахаййирин” асарида Жомий ўлимини очиқ-ойдин айтмай, уни эфемизмлаштириб “Чун покиза руҳларининг кудсий ошён тоири бадан қафасидин равзаи фирдавс сори парвоз тузди ва муборак жисмларининг олий макон пайкари дор ул-фано маҳбасидин дор ул-бақо анжуманига майл кўргузди” дея кўчма маъноларда ифода этади. Бунда шоир халқнинг жон ва руҳ билан боғлиқ қадимий анимистик тасаввур-тушунчалари асосида инсон руҳини қуш баданни эса қафас ҳисоблаш, бадан қафасини тарк этган жон қушининг пок бўлса, равзаи фирдавсга (жаннага), нопок бўлса, дўзахга учиб боришини, яъни дорулфанодин дорулбақога кетишини тасвирламоқда.

Турмушда, одатда, яқин кишидан жуда бўлганлар таъзия очиб, аза тутадилар. Навоий ҳам устози Жомий вафоти сабаб “соҳиб мотам”, “номурод сўгвор”, “соҳиб азо” ва “ношод таъзият шиор” бўлганини таъкидлайди. Чун бу мотамда мажруҳ кўнгул озори ва маҳзун хотир изтиробу изтирори ҳаддан ошганини, бу ранж таскини ва бу ошуб итмийнони учун ул сипеҳри иззу иқбол била бу хокийваши фурумоя ва ул меҳри авжи камол била бу зарраи камсармоя орасида ўтган ҳолатдин бир неча варақ ниғориш қилишни ва мақолотдан бир неча муқаддима гузориш беришни ҳаёл қилганини айтади.

Алишер Навоий Жомий “пок руҳларининг кудсий ошён булбули рихлат навосин оғоз қилиб, гулшани фирдавс ҳавосига парвоз қилгани”ни айтиш учун асар битар экан, унинг яна бир ўрнида “Музаффар Ҳусайн мирзонинг Аҳмад Ҳусайн отлиғ фарзанди тенгри раҳматига борганда алар азо сўрар дастур била “Боғи Сафед”га келиб эрдилар. Фақир ул азиз фарзанд марсияси била ул азиз ота дуоси бобида бу байтни айтиб эрдимким:

Гар шамъ мурд, меҳри фалакро мадор бод,

Гар қатрарехт, оби бақоро қарор бод”, – дея хотирлайди.

Байтнинг мазмуни:

Шамъ ўчса ҳам осмон қуёши айланиб турсин,

Қатра тўкилса ҳам боқийлик суви барқарор бўлсин.

Шоир шундан сўнг Жомийнинг даवоту қалам ва қоғоз тилаб олиб, қуйидаги байтни ўша лавҳада жавоб тариқасида битганини ёдга олади:

Фарзанд меваест зи шоҳи дарахти умр,

Гар з-он ки мева рехт, шажар пойдор бод.

Байтнинг мазмуни:

Фонийлик ғорида улар йўқолгудек бўлсалар,

Мен ҳам тўртинчилари – итлари бўлайин.

Яна бир ўринда Навоий бир тазминини “Подшоҳ Марв қишлоғида эрканди Устод Ҳасан Нойининг фавтининг хабари Ироқдин келди, Фақир Ҳазрати Мавлавий маснавийсининг аввалғи байти муносабат жиҳатидин тазмин қилиб эрдим.. Бу навъким,

та з м и н:

Шарҳи ҳажри шоҳи устодон Ҳасан,

“Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад”.

Банд-банди у жудо гашта зи ҳам,

“Аз жудоихо шикаят мекунад”, – дейди.

Бу шеърдаги ҳар байтнинг иккинчи мисраси Жалолиддин Румийдан тазмин, яъни иқтибос (кўчирма) олинган. Мазмуни: “Устодлар шоҳи Ҳасандан жудолик шарҳини, “Найдан эшитгил, қандай ҳикоя қилади”. Унинг бўғин-бўғини бир-биридан ажралиб, “Жудоликлардан шикаят қилади”.

Бу байтда ҳазрат Маҳдум ҳам тазмин қилиб, уни Навоийга жавоб сифатида йўллаган экан. У қуйидагича:

та з м и н:

Шуд най хома диламро таржумон,

«Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад».

Бо забони тезу чашми ашкрес

«Аз жудоиҳо шикоят мекунад».

Мазмуни: “Қалам найи дилимнинг таржимони бўлди, “Найдан эшитгил, қандай ҳикоя қилади”. Ўткир тил ва ёш тўқувчи кўзлар билан, “Жудоликлардан шикоят қилади”.

“Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”да Навоий устози Жомийнинг тарих-марсиялар битишдаги маҳоратини ҳам алоҳида тилга олиб ўтади.

Д.Ўраеванинг ўзбек мотам маросими фольклори генезиси, жанрий таркиби ва бадиияти ўрганилган тадқиқотида ислом динига эътиқод қилувчи халқлар орасида пайшанба, жума, рўза ва ҳайит кунлари жаннат эшиклари очиқ бўлади ва бу кунларда жон таслим қилган кишилар ҳеч бир қийинчиликсиз, сўроқ-саволсиз жаннатга кириб боради деб қаралиши сабабли шу кунларда юз берган ўлим хосиятли саналиши, ҳатто ўз ўлимини тан олувчи ҳар бир мусулмон жума куни ўлим топишни катта бахт деб билиши, бу тушунчалар халқ йиғи ва йўқловларида ҳам ўз ифодасини топганлиги мисоллар билан далилланган. Жумладан, Навоийнинг “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин” асарида ҳам жума куни юз берган ўлим ҳақида алоҳида ишора берилгани кузатилади: “Ул ҳазратнинг фавтлари воқеаси шарҳиға шуруъ қилали: аларнинг валодатлари тарихи ва ҳаётларининг замонининг тарихи юқори мазкур бўлубтур. Аммо фано доридин бақо гулзориға рихлатлари жумъа куни муҳаррам ойининг ўн еттисида тарих секкиз юз тўқсон секкизида воқеъ бўлди”.

Шоир ўлди сўзини деярли ишлатмаган. Бу сўз ўрнида фавт, кўз юммоқ, бақога рихлат қилмоқ, руҳ куши учмоқ, ваҳдат хилватхонасиға нузул қилмоқ, малаил-аълоға азимат қилмоқ сингари сўз ва ибораларни қўллаган: “алар касрат анжуманидин кўз юмуб, ваҳдат хилватхонасиға нузул қилдилар. Аларнинг мутаҳҳар руҳи чун малаил-аълоға азимат қилди ва асҳобнинг ҳаёти куши ҳамул тоййри қудсийдин ирашти, фазаи акбар малаи аълоға етишти, чун ул пок муҳиб ўзин пок маҳбуб висолиға солди – олам жонсиз бадандек холи қолди”. **Марсия:**

Ҳар дам аз анжумани чарх жафоедигар аст,

Ҳар як анжуми у доғи балое дигар аст.

Рўзу шабро, ки кабудасту сияҳ жома дар ў,

Шаб азои дигару рўз азои дигар аст.

Балки ҳар лаҳза азоест, ки аз дашти адам,

Ҳар дам аз хайли ажал гарди фанои дигар аст.

Хаст мотамкадае – даҳр, ки аз ҳар тарафаш

Дуди оҳи дигару нолаву вои дигар аст.

Оҳи ў хаст ба дил тийраги афзоанда,

Вои ў низ ба жоняъсфизоидигар аст..

Гули ин боғ, ки садпора зи мотамзадагист,

Ҳар яке сухтаи жома-қабои дигар аст.

Оби ў захру ҳавояш мутааффин, чи ажаб,

Ки дар ин марҳала ҳар лаҳза вабои дигар аст.

Аҳлидилмаилсўи гулшаникудс оварданд,

Ҳастазонру, кидару обу ҳавоидигар аст.

Назди арбоби яқин дори фано жое нест,

Ватани аслин ин тоифа жоидигар аст.

3-ин сабаб масти майи жоми азал орифи жом,

Сархуш аз дори фано сўи ватан қард хиром.

Марсия мазмунида “ҳар дам осмон анжуманидан янги бир жафо келади, унинг ҳар бир юлдузи янги бир балонинг доғидир” дейилмоқда. Бу билан халқнинг “юлдуз учса, кимдир вафот этади” деган қарашига ишора қилинмоқда. Шунинг учун марсияда “ҳар бир юлдузи янги бир балонинг доғидир” деган таъкид келтирилмоқда. Яна шоир гўзал тамсил яратиб, инсон ўлимини табиатда кеча ва кундузнинг

алмашишига, шу алмашиш жараёнида уларнинг мотамдагидек кўк ва қора кийим кийишига тенглаштирмоқда. Бу, айниқса, “Кечаси бошқа аза ва кундузи бошқа азадир. Балки ҳар лаҳза йўқлик даштидан аза келади. Ҳар дам ажал гуруҳидан янги бир фано гарди келади” мазмунидаги мисраларда ёрқин акс этган. Шундан келиб чиқиб, шоир дунёни мотамхона деб атаб, унинг ҳар тарафидан бошқа бир оҳнинг дуди ва бошқа нолаю вой келишини, унинг оҳи дилга қоронғулик орттиришини, нолаю войи эса жонга янги қайғу солишини таъкидлайди. Натижада бу боғнинг гули, яъни шоир кўнгли мотамзадалиқдан юз пора бўлганини, ҳар бирининг либоси, бошқасининг эса тўни куйганлигини билдиради.

Шунингдек, “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида келтирилган маълумотлар асосида Навоий даврида мотам маросимларининг ташкил қилиниш тартиби ҳақида ҳам билиб олиш мумкин. Масалан, шоир ўлимнинг мудҳиш хабари шаҳарга тарқалгач, ақобирми ё оддий фуқароми, атрофдан йиғилиб келиши, барча сўгворлик (мотам) либосида бўлиши, ҳой-ҳой йиғлаб ва талх-талх шўробалар тўкиши, соҳиб азони шафқат юзасидан кучиб, бир муддат унинг бошини кўйнида асраб йиғлаб, сойир асқобга кўнгул бериб, ҳолига дил сўзлуклар айтишини билдиради. Шу ўринда Жомийнинг ўғли Мавлоно Зиёуддин Юсуфга ва Навоийга султоннинг келиб, соҳиб азо сифатида кўнгил сўрагани ҳам тасвирланган. Яна “ҳазароти олиёт маҳди улё Бикабегимнинг сўгворлиғ ва мотамзадалиғ таврида келиб, азо сўрар қондасин бажо келтургани” ҳам тасвир этилган. Атрофдаги вилоятдан ҳам ул зотнинг азоси учун келишганини таъкидлаган. Шу ўринда шоир ёзади: “Филҳақиқат бу фақир соҳиб азо эрди, ҳамул дастур била фақирни ўқ соҳиб азо (асосий азадорлардан бири – М.Р.) тутуб, сўрмоғ расмин маръий туттилар. Ҳаттоким, Султон-Бадиуззамон мирзо Мозандарон мулкидин киши йибориб, алар азоси учун баъзиға либослар илтифот қилиб эрдилар... Бир йилгача олам аҳлиға умуман ва Хуросону Ҳирот аҳлиға хусусан, мотам эрди. Йил бўлгондин сўнгра Ҳазрати Султони соҳибқирон аларнинг йил ошин баса эъзоз ва эҳтиром била подшоҳона бериб, мухлисларидин баъзйул ҳазратнинг мутаҳҳар марқади бошида олий иморат солиб, ҳуффозу имом ва мукрию худдом тайин қилди. Ва назм аҳли кўп таърихлар айтиб ўқудилар. Ул жумладин ҳуруф роқимибу марсия била таърихни айтиб, йил оши тортарда султони соҳибқирон олий мажлисларида ўткарди ва ҳукм бўлдики, Мавлоно Ҳусайн Воиз минбар устида ўқуди.

Бу маълумотлар воситасида Навоий даврида соҳиб азалик, аза сўраш одоби, аза билдирувчилар томонидан азадорларга ҳатто либослар тўхфа қилиш, марҳум хотираси учун бир йилгача мотам сақлаш, сўнгра йил маросимини ташкил қилиб, “йил оши” удумини бажариш, яъни элга ош тортиб, марҳумни тантанали хотирлаш, руҳига дуолар қилиш удумлари бўлганини билиб олиш мумкин. Худди удумларнинг барчаси ҳозиргача ўзбеклар орасида сақланиб келмоқда. Фақатгина азадорларга йил ошидан сўнг либослар тўхфа қилиш удуми ҳозирги пайтда Фарғона водийси ҳамда Сурхондарё худуди аҳолиси орасидагина сақланиб қолган.

Демак, Алишер Навоий устози Абдурахмон Жомийнинг дафн маросими мана шундай тантанали ўтказилгани орқали унинг буюк ва қадрли инсон бўлганини маълум қилади. Ҳатто Султон Ҳусайннинг шахсан ўзи бу тадбирларда фаол қатнашганини, марҳум шоир қабри устига макбара бунёд эттирганини ва унга ҳуффозу имом ва мукрию худдом тайин қилганини, назм аҳли эса Жомийга бағишлаб кўп таърихлар битганларини қайд этиб ўтади. “Шу жумладин ҳуруф роқими бу марсия била таърихни айтиб, йил оши тортарда султони соҳибқирон олий мажлисларида ўткарди ва ҳукм бўлдики, Мавлоно Ҳусайн Воиз минбар устида ўқуди”, – дея таъкидлайди.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин” охирида келтирилган марсияларда ажал, арвоҳ, тобут, мотамкада, мотамзада, жаннати фирдавс, гиръякунон, наъразанон, навҳатироз сингари мотам маросимиға оид тушунчалардан фойдаланилган. Масалан, қуйидаги марсия-ғазал бевосита

мархумни тобутга солиб, қабристонга кўтариб олиб бориш жараёнида тобуткашларнинг ҳолати ва вазиятини реал акс эттираётгани билан аҳамиятлидир. Чунки ҳозиргача халқимиз орасида вафот этган киши тобутини елкама-елка кўтариб бориб сўнгги манзилига қўйиб келиш одати сақланган. Зеро, шу ҳаётий реал манзарани Навоий қуйидагича ифодалаб кўрсатган:

Ўзбекча таржимада мазмуни:

Бу азадан ҳамма оламда не гадо қолди, на шоҳ.

Улар сенинг мотамингда икки юзлаб нолаву оҳ чекдилар.

Булутдек ўкириб, наъра тортиб,

Карам қуёши – илоҳ қўланкаси тобутинг устига соя ташлади.

Агар муяссар бўлса у ҳам наъшингни елкага олиб,

Куйган мен каби мзоргача ҳамроҳ бўлар эди.

Жаҳон подшоҳлари тўнларини чок қилиб,

Тобутинг олдида қаттиқ қайғу билан қадам ташладилар.

Жаҳон мағрурлари тобутинг остида паст бўлиб,

Ҳаммалари йиғлаб, сенинг юкингни букчайганча элтиб бордилар.

Тобутинг ҳар пояси бир улуғ зот елкасида,

Лекин тўртовлари бир бўлиб, дод солиб йиғладилар.

Бир оламни бошқа бир оламга олиб бориш,

Бундайн огоҳ юк ташувчилардан бошқага мумкин эмас.

Улкан бетоқатлик юз бердики, шунча кўп кўзлар билан ҳам

Айланувчи осмон ўша томонга қарай олмади.

Гарчи тунинг нур билан ойдиндек оппоқ эса-да,

Лекин ҳеч ким бундай қора кунни кўрган эмас эди.

Намозингга минглаб кишилар тўпланди,

Юз минглаб малаклар ҳавода саф тортиди.

Ғазалнинг илк мисраси ўлимнинг барҳақлигини, шоҳу гадога бирлигини, барчанинг ўткинчилигини таъкидлаш билан бошланган. Аслида бундай ҳақли эътирофни халқ йиғи-йўқлов кўшиқларида ҳам кузатиш мумкин:

На шоҳ қолди, на гадо, алла,

Аллалаб кўтардилар, алла.

Олиб кўчадан ўтдилар, алла.

Ғазалнинг иккинчи мисрасида дунё халқлари мотам маросимига хос: ўлим юз берганда кўпчилик бўлиб бақириб-чақириб йиғлаш одатига ишора қилинган. Маълумотларга қараганда, “ўлимнинг келиб чиқишига қадимги инсонларнинг ўлим олиб келувчи мифик кўринишдаги ёмон руҳларни кўрқитиб, улардан олиб қочиб кетилаётган инсон руҳини кутқариб олиб қолиш нияти асос бўлган”. Жумладан, қадимги сахалинликлар ва айнлар ҳам ўлим юз берганда қилич билан ўлимни ҳайдашга, уни чалғитиб, мархумни ва ўзларини ҳимоя қилишга уринганликлари айтилади. Хуллас, шундай тасаввур-тушунчалар асосида қадимдан ҳозиргача ўлиikka йиғлаш одати бўлганлиги Навоийнинг “Ки кашиданд ба сўғи ту ду сад нолаву оҳ” (“Улар сенинг мотамингда икки юзлаб нолаву оҳ чекдилар”) сатридан ҳам маълум бўлади.

Шоир мархумнинг тобути олдида ва остида ҳатто жаҳон мағрурлари ҳам паст бўлиб, қаттиқ қайғу билан қадам ташлаб, ҳаммалари йиғлаб, қадди букчайганча уни элтиб бораётганини тасвирлар экан, одатимизга кўра, тобуткашларнинг бошларини ерга эгганча, вазмин қадамлар ила, ғамгин кайфиятда, тобутнинг тўрт поясини тўрт кишилашиб елкага олиб, тез-тез алмашилиб, баланд кўтариб боришлари манзарасини реал ярата олган.

Ғазалда тобутинг ҳар пояси бир улуғ зот елкасида экани, бу улуғ зотлар тўрт киши экани, тўртовлари бир бўлиб, дод солиб йиғлаб бораётгани таъкиди орқали шоир халқ тилида “тўрт оёқли чўбин от” деб юритилувчи тобут кўринишини тасаввурда жонлантиришни кўзда тутган. Зеро, этнограф ва фольклоршунос тадқиқотчилар фикрича, қадимги туркийларнинг

ўлган киши жасадини отга миндириб, дафн этиладиган жойгача олиб бориш одати майитни тобутга солиб, қабристонга олиб бориш одати шаклида ўзгариб, ҳозиргача яшаб келмоқда.

Умуман айтганда, “мотам маросими ибтидоий инсонларнинг ўлим ҳодисаси, ўлимдан сўнг қайта тирилиш, нариги дунё, ўликлар мулки, руҳлар олами, абадий ҳаёт ҳақидаги мифологик тасаввур-тушунчалари асосида шаклланган бўлиб, бора-бора яхлит бир тизимни ҳосил қилган”. Шу каби анъаналар асосида Навоий ҳам яратган ғазал марсиясида “Оламеро ба сўи олами дигар бурдан” дея, инсоннинг бир оламдан бошқа бир оламга олиб борилиши ҳақида сўзлайди.

Ғазалда келтирилган “қора кун” тушунчаси икки хил маънода талқин топган: марҳум учун улуғ ва кутлуғ кун сифатида, чунки у бу кун Яратган ҳузурига отланмоқда. Шунинг учун шоир марҳумга мурожаат қилиб, “тунинг нур билан ойдиндек оппоқ”, “ҳеч ким бундай қора кунни кўрган эмас эди” дейди. Лекин тириклар яқинидан, улуғ бир зотдан айрилиб қолгани улар учун “қора кун”, яъни ғаму қайғуга тўла кун бўлгани билдирилмоқда.

Ғазалда келтирилган “намоз” сўзи марҳумлар учун тириклар томонидан жамоа бўлиб ўқиладиган “жаноза намози”ни англатади. Бундай намоз тури марҳумнинг истифори учун ўқиладиган фарзи кифоя намози ҳисобланади. Уни ўқишда фақат эркаклар иштирок этади. Намозга йиғилганлар тик турган ҳолатда марҳумнинг бу дунёда билиб-билмай қилган гуноҳларини кечиритишни Аллоҳдан сўрайдилар. Шунинг назарда тутган шоир Жомийнинг жаноза намозида минглаб кишилар тўплангани ва юз минглаб малаклар ҳавода саф тортгани ҳақида гапирган.

Кўринадики, Алишер Навоийнинг ғазал-марсиялари мазмунан халқ йиғи-йўқлов кўшиқлари мазмунига яқинлиги, уларга хос ғамгин, айрилиқ оҳангида яратилгани, ўзида мотам маросимига хос кўплаб урф-одатларни бадий мотивлаштириб келгани билан эътиборни тортади. Шу жиҳатдан улар Навоий ижодига хос этнографик фольклоризмларни ўрганишда муҳим манба вазифасини ўтай олади.

Алишер Навоий қайси бир анъанавий мавзу ва жанрда ижод қилмасин, реал ҳаёт, ижтимоий воқелик билан боғлиқ ҳолда иш кўрди. Бу эса унинг марсия жанри табиатини бойитишдаги хизматларида ҳам намоён. Айтиш мумкинки, улуғ шоир ушбу жанрнинг поэтик структурасини ижтимоий-фалсафий, ахлоқий ғоялар, юксак маънолар билан янада бойитиб, умрнинг ўткинчилигини, ўлимнинг барҳақлигию шоҳу гадога, каттаю кичикка баробарлигини яна бир қарра таъкитлаб ўтди. Хусусан, ёруғ оламини тарк этган яқин инсонларининг маънавий портретини, халқ олдидаги хизматларию юксак тафаккур ила яратган асарлари қимматини реалистик бўёқларда бера олди. Улар билан боғлиқ таассуротларини, ҳаётини-психологик лавҳалар тасвири ва таҳлилини бадий уйғунликда ифодалаб, жанр имкониятларини тўла намоён этишга эришди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғи ва йўқловлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, Д.Ўраева. – Бухоро, 2004.
2. Дьяконова В.П. Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. – Л.: Наука, 1975. – С.55
3. Навоий Алишер. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. / Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 15-том. – Т.: Фан, 1999.
4. Навоий Алишер. “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин” (“Ҳайратланганлар бешлиги”). Табдил, матн, изоҳ ва таржималар: Суйима Ғаниева. – Т.: 2004. – 80 бет.
5. Навоий асарлари луғати. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 782 б.
6. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 432 б.
7. Музаффаров С. Ўзбек халқ йиғи-йўқловларининг поэтикаси. НДА. – Т.: 2004. – 26 бет.

8. Раҳимжонов М. Марсия: Филол фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2020.
9. Спевакровский А. Д. Духи, оборотни, демоны и божества айнов. – М.: Наука, 1988.
10. Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими генезиси, жанрий таркиби ва бадиияти: Филол. фанл. докт... дисс. – Т.: 2005.
11. Ўраева Д. Навоий “Хамса”сида беш фарз талқини. Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-иърифий тараққиётидаги ўрни. Халқаро конференция материаллари. – Навоий, 2018 йил 6-7 февраль.
12. Rajabova M. Analytical and synthesized folklorism in Navoi's work //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.
13. Ma'rifat R. Sayfi Saroyi g'azallari badiiyati //Conference Zone. – 2022. – С. 122-125.
14. Rajabova, Marifat. Навоий ижодида мифологик образлар. Центр научных публикаций . (buxdu. uz) 1.1 (2020).